

ІНКАРПАРАВАНЫЯ ПЕРАКЛАДНЫЯ СЛОЎНІКІ Ў БЕЛАРУСКАЙ ЛІНГВІСТЫЧНАЙ ТЭРМІНАГРАФІІ

Дзмітрый Дзятко

Кафедра мовазнаўства і лінгвадыдактыкі
Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта
імя Максіма Танка, Мінск (Беларусь)

INCORPORATED TRANSLATION DICTIONARIES IN BELARUSIAN LINGUISTIC TERMINOGRAPHY

Abstract: The article is devoted to the study of the so-called “small dictionary forms”, or incorporated dictionaries – lexicographic works that are included in other publications (of actually lexicographic, linguodidactic, encyclopedic nature). The object of the research is the translation dictionaries of linguistic terms.

The article substantiates the thesis that during the significant part of the XX – XXI centuries Belarusian linguistic terminography was developing in direct connection with other branches of terminography under the significant influence of specific socio-political circumstances.

In the study of the incorporated dictionaries the following lexicographical parameters are taken into account: the size of the registry (generic and aspectual dictionaries), the type of incorporation (compilation dictionaries and application dictionaries), the functional type (translation, explanatory-translation dictionaries), the direction of translation (for example, Belarusian-Russian, Russian-Belarusian dictionaries), the type of microstructure (alphabetical dictionaries, alphabetical-cluster dictionaries, dictionaries of sporadic microstructure).

It is concluded that translation incorporated dictionaries of linguistic terms are quite an important segment of the Belarusian terminography of the XX – XXI centuries. In conditions when terminography claims the status of an independent linguistic discipline that combines the achievements of lexicography, terminology and lexicology, the understanding of peculiarities of compiling incorporated dictionaries is essential for the awareness of the general history of terminography and formation of its theory.

Keywords: Belarusian lexicography, terminography, terminological dictionary, history of lexicography, history of terminography, incorporated dictionary, dictionary entry, macrostructure, microstructure

Беларуская лінгвістычная тэрмінаграфія на працягу значнай часткі XX–XXI стагоддзя развівалася ў цеснай сувязі з іншымі галінамі тэрмінаграфіі пад непасрэдным уплывам канкрэтных сацыяльна-палітычных абставін.

Відавочна, што гісторыя лексікаграфіі “не ўтрымлівае рэвалюцыйных знаходак або выбухаў творчасці, якія выклікалі б захапленне, як некаторыя адкрыцці ў натуральных навукх або мастацкія шэдэўры. Гэта хутчэй паслядоўнасць павольных і нервовых дасягненняў слоўнага рээстра і метадалогіі, якія на першых этапах заўсёды суправаджаюцца апантанай рэкламнай шуміхай, што ў роўнай ступені складаецца з самавухвалення і нападаў на папярэднікаў, чые працы сістэматычна запазычваліся і без каго слоўнікі пераемнікаў былі б немагчымыя” (Ленда, 2012, с. 58). Адзначаныя асаблівасці актуальныя і для беларускай тэрмінаграфіі: яе гісторыя не ведае рэзкіх выбухаў, за выключэннем этапаў імпульсіўнага развіцця ў першай палове 1920-х гадоў і ў канцы 1980-х – пачатку 1990-х гадоў; тэрмінаграфічная дзейнасць Інбелкульта (1920-я гады), Таварыства беларускай мовы імя Ф. Скарыны (1990-я гады) мела дастаткова шырокі розгалас, які пры пэўных абставінах можна кваліфікаваць як “рэкламную шуміху”; лексікаграфічная крытыка ў савецкія гады ў многім будавалася ў форме агрэсіўных нападаў на дасягненні лексікографаў папярэдніх эпох і інш.

Гэтыя фактары прадвызначылі асноўныя рысы развіцця беларускай тэрмінаграфіі: экстралінгвістычную абумоўленасць, аўтарскую “асцярожнасць” пры стварэнні слоўнікаў, перавагу “дробных формаў”.

Дадзены артыкул прысвечаны вывучэнню менавіта “дробных формаў” – інкарпараваных слоўнікаў, г. зн. лексікаграфічных твораў, якія ўключаны ў склад іншых выданняў – уласна лексікаграфічнага, лінгвадыдактычнага, энцыклапедычнага характару. Аб’ектам даследавання сталі перакладныя слоўнікі лінгвістычных тэрмінаў.

Інкарпараваныя слоўнікі адрозніваюцца паміж сабой па шэрагу параметраў:

- паводле аб’ёму рээстра: *агульныя* інкарпараваныя слоўнікі ўключаюць тэрміналогію розных раздзелаў мовазнаўства (пры гэтым пры ўкладанні могуць быць улічаны ўзроставыя або адукацыйныя асаблівасці карыстальнікаў); у рээстр *аспектных* інкарпараваных слоўнікаў уваходзяць тэрміны аднаго або некалькіх раздзелаў лінгвістыкі;
- паводле тыпу інкарпарацыі: *слоўнікі-падборкі* з’яўляюцца завершанымі лексікаграфічнымі творамі, на склад рээстра якіх і форму падачы тэрмінаў не ўплывае змест і прызначэнне даменнага выдання (фактычна яны максімальна набліжаюцца да аўтаномных тэрміналагічных слоўнікаў і найчасцей адрозніваюцца ад іх толькі меншым аб’ёмам); форма і змест *слоўнікаў-дадаткаў* (ад’юнктыўных слоўнікаў) залежаць ад прызначэння і зместу даменных

выданняў (напрыклад, дапаможнікаў для вучняў агульнаадукацыйных школ);

- паводле функцыянальнага тыпу: *перакладныя* (уключаюць зону намінацыі і зону эквіваленцыі), *тлумачальныя* (уключаюць зону намінацыі, зону семантызацыі і – факультатыўна – зону ілюстрацыі, зону пашпартызацыі і інш.), *тлумачальна-перакладныя* (сумяшчаюць асаблівасці мікраструктуры тлумачальных і перакладных слоўнікаў);
- паводле напрамку перакладу: *беларуска-рускія, руска-беларускія, беларуска-нямецкія, нямецка-беларускія* і інш. слоўнікі;
- паводле тыпу мікраструктуры: *алфавітныя* слоўнікі, *алфавітна-гнездавыя* слоўнікі і слоўнікі *спарадычнай* мікраструктуры, пры якой аднатыпныя тэрміны афармляюцца па-рознаму ў залежнасці ад суб'ектыўных меркаванняў аўтара (найбольш характэрна для першых тэрмінаграфічных выданняў).

Агульныя перакладныя слоўнікі лінгвістычных тэрмінаў

Беларуская тэрмінаграфія пачала сістэмна развівацца ў пачатку 1920-х гадоў. У лютым 1921 г. пры навукова-літаратурным аддзеле Народнага камісарыята адукацыі ў Мінску была арганізавана Навукова-тэрміналагічная камісія ў складзе трох секцый: гуманітарнай, прыродазнаўчых і матэматычнай. У камісіі працавалі спецыялісты па розных галінах навукі (філолагі, пісьменнікі І. Луцэвіч, Я. Лёсік, М. Байкоў, В. Чаржынскі, фізік Л. Дашкевіч, географ М. Азбукін, матэматыкі К. Гадыцкі-Цвірка, Л. Більдзюкевіч, А. Круталевіч, хімік Ч. Радзевіч, біёлагі В. Міхальскі, І. Каранеўскі, інжынер Ф. Бурак. Пазней актыўны ўдзел у працы камісіі прынялі філолагі К. Міцкевіч, Я. Дыла, М. Піятуховіч, С. Плаўнік, хімік Я. Сушынскі, юрыст М. Гуткоўскі і інш.). Асноўнай задачай Навукова-тэрміналагічнай камісіі была апрацоўка і выданне навуковай тэрміналогіі для патрэб пачатковых і сярэдніх беларускіх школ, падрыхтоўка і выданне беларускіх падручнікаў.

Ва ўмовах, калі нормы беларускай літаратурнай мовы знаходзіліся ў стадыі фарміравання, аптымальным рашэннем для канструявання нацыянальных тэрмінасістэм стала падрыхтоўка перакладных слоўнікаў, у якіх рускія тэрміны падаваліся б з беларускімі адпаведнікамі. Падборкі тэрмінаў, апрацаваных спецыялістамі тэрміналагічнай камісіі, выносіліся на грамадскае абмеркаванне і публікаваліся ў перыядычным выданні “Веснік Народнага Камісарыята Асветы” (1922: № 1 / 3, с. 11 – 20; № 2 / 4, с. 10 – 14; № 3 – 4, вып. 5 – 6, с. 9 – 13; № 5 – 6, вып. 7 – 8, с. 13 – 21; вып. 9 – 10, с. 14 – 21; вып. 11 – 12, с. 13 – 16; вып. 11 – 12, с. 14 – 15 і інш.).

Першай апублікаванай падборкай тэрмінаў стаў невялікі слоўнік-рээстр Я. Ю. Лёсіка “Граматычная тэрміналогія” (1921, № 2, с. 13 – 18), які заклаў падставы для беларускай лінгвістычнай тэрмінаграфіі. У аснову працы былі пакладзены тэрміны, прапанаваныя ў “Беларускай граматыцы для школ” Б. А. Тарашкевічам: *галосны гук, дзеяслоў, зычны гук, націск, прыйма, прыслоўе, склад* і інш. Аднак шмат якія з іх з’явіліся няўдалымі і былі заменены на іншыя: *імя назоўнае* ← *імя; імя прыметнае* ← *прыметна; імя лічэбнае* ← *чысло; злучнік, злуч* ← *злуч; нескладовы гук* ← *паўгалосны гук* і інш. Некаторыя тэрміны Б. А. Тарашкевіча (напр., *дзеканьне, цеканьне* і інш.) у слоўнік уведзены не былі.

У прадмове адзначаецца, што “для сваёй працы камісія карысталася беларускімі слоўнікамі Насовіча, Дабравольскага й Гарэцкага, а так сама слоўнікамі расейскімі, польскімі, украінскімі, чэшскімі, лацінскімі, грэцкімі й інш.” (Беларуская навуковая тэрміналогія. Прадмова, 1921, с. 12).

У гэты перыяд беларуская тэрмінаграфія знаходзілася ў стане пошуку метадаў і прыёмаў аптымальнага апісання тэрміналагічнай лексікі. У рэестры слоўніка фіксуюцца шматлікія выпадкі несістэмнага афармлення тэрмінаў:

296. Число – лік.

297. > двойственное – > парны.

298. " единственное – " адзіночны.

299. > множественное – > множны.

Але:

46. Гласный звук – Галосны гук.

74. Звук – Гук.

75. Звукоподражание – Гукаперайманьне.

231. Согласный звук – Зычны, сугалосны гук.

Апублікаваны праект атрымаў станоўчую ацэнку крытыкі: “Наогул кажучы, выдадзеная ўжо тэрміналогія – досыць поўная, згодная з духам беларускае мовы і з навуковымі вымаганьнямі. Асабліва гэта трэба сказаць аб тых галінах навукі, дзе ўжо была зроблена папярэдняя тэрміналагічная праца – прыкладам, аб тэрміналогіі граматыкі, арытмэтыкі” (Смоліч, 1922, с. 85).

Прапанаваныя тэрміны выкарыстоўваліся ў навукавай і адукацыйнай практыцы на працягу пяці гадоў, а восенню 1926 г. агульны сход АДДЗела мовы і літаратуры Інбелкульта даручыў Я. Ю. Лёсіку па-новай апрацаваць “граматычна-лінгвістычную тэрміналогію”. Падрыхтаваны вучоным праект удасканальваўся Б. І. Эпімах-Шыпілам, П. А. Бузуком, С. М. Некрашэвічам, Л. М. Цвятковым і інш. Вясной 1927 г. ён разглядаўся

Галоўнай тэрміналагічнай камісіяй (Я. Ю. Лёсік – старшыня, І. Д. Луцэвіч, К. М. Міцкевіч, Л. М. Цвяткоў – члены камісіі, А. К. Гурло – сакратар) і быў зацверджаны да друку “ў форме расійска-беларускага слоўніка з невялікімі зьменамі і дадаткамі ў проекце, прычым да найбольш ужываных граматычных тэрмінаў пастаноўлена было дадаць лацінскі тэкст” (Беларуская навуковая тэрміналогія, 1927, с. 5). У якасці крыніц фактычнага матэрыялу для слоўніка выкарыстаны “Словарь белорусского наречия” І. І. Насовіча (1870) і тагачасныя беларускія тэрміналагічныя слоўнікі па розных галінах навукі. Значная частка рээстравых адзінак карэлюе з тэрміналогіяй “Беларускай граматыкі для школ” Б. А. Тарашкевіча.

У канцы 1920-х гадоў была зроблена першая спроба ўключыць падборку лінгвістычных тэрмінаў у зборнік навуковых артыкулаў у якасці дадатку. “Запіскі Аддзелу гуманітарных навук. Кніга 2: Працы клясы філэлёгіі” змяшчаюць т. зв. “Паказьнік”, які фактычна з’яўляецца не індэксам выкарыстаных тэрмінаў, а менавіта слоўнікам. Ён уключае 338 слоўнікавых артыкулаў з іх перакладам на рускую мову (Паказьнік, 1928). Мікраструктура слоўніка фарміруецца дзвюма зонамі – зонай намінацыі і зонай эквівалентаў:

Адценьне гука – оттенок звука.

Адцягнены – отвлеченный, абстрактный.

Адчынены – открытый.

Акалічнасьць – обстоятельство.

Ангельская мова – английский язык.

Апавядальны сказ – повествовательное предложение.

Асабовы – личный.

Асаблівасьці – особенности.

Асоба – лицо.

Асобнае слова – отдельное слово.

Перыяд 1930 – 1950-я гг. у Беларусі вызначаўся тэрмінаграфічнай пасіўнасцю, што звязана з рэалізацыяй сталінскай палітыкі на зліццё моў і культур.

У пасляваенныя дзесяцігоддзі намаганні беларускіх лексікографіаў былі сканцэнтраваны ў асноўным на ажыццяўленні аб’ёмных праектаў нацыянальнага значэння, а таксама на ўкладанні аўтаномных галіновых слоўнікаў. У гэты час былі створаны “Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў” А. Л. Юрэвіча (1962), “Русско-белорусский словарь лингвистических терминов” (1988) і “Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў” (1990) пад рэд. М. В. Бірылы і П. У. Сцяцко.

Актывізацыя інкарпараванай лінгвістычнай лексікаграфіі адбываецца з канца 1980-х гадоў. У гэты час невялікія перакладныя слоўнікі лінгвістычнай тэрміналогіі ўключаюцца ў падручнікі для вучняў пачатковых класаў або змяшчаюцца на іх форзацах (каля 15 выданняў).

Структурныя і зместавыя асаблівасці слоўнікаў залежаць ад цэлага шэрагу фактараў, найбольш істотнымі з якіх з'яўляюцца:

- 1) тэматыка даменнага выдання;
- 2) прызначэнне даменнага выдання;
- 3) аб'ём даменнага выдання.

Слоўнікі вызначаюцца элементарнасцю структуры, практычна поўнай адсутнасцю якіх-небудзь памет і складаюцца з беларускага рээстравага слова і яго рускага адпаведніка, напр.:

канча́так	оконча́ние
кلی́чнік	восклича́тельный знак
клі́чны сказ	восклича́тельное предложение
кро́пка	то́чка (Жываткевіч – Шуба, 1983).

Рээстравыя адзінкі, уключаныя ў слоўнікі, прадстаўляюць сабой базавыя тэрміны граматыкі, лексікалогіі, фанетыкі, элементарнай тэорыі мовы і інш. Значная частка рээстраў розных слоўнікаў супадае. Так, сумарны аб'ём рээстраў слоўнікаў, інкарпараваных у падручнікі для школьнікаў 1980-х – 1990-х гадоў, – 525 слоўнікавых артыкулаў. Звядзенне іх у тэрміналагічны субкантынум дазваляе вызначыць колькасць унікальных тэрмінаадзінак, апісаных у інкарпараваных слоўніках для вучняў пачатковых класаў – 130: *адзіночны лік, аднакаранёвыя словы vs. аднакарэнныя словы, аднародныя члены сказа, азбука, алфавіт, апавядальны сказ, апавяданне, апісанне, апостраф, аснова сказа, асоба vs. асоба (дзеяслова), будучы час, верш, вінавальны склон, выказванне, выказнік, вымаўленне, вялікая літара, галосны, галюўныя члены сказа, глухі зычны, гук, давальны склон, даданыя члены сказа, дзейнік, дзеянне, дзеяслоў, другое скланенне назоўнікаў, другое спражэнне vs. другое спражэнне дзеясловаў, думка, жаночы род, загаловак, займеннік, запазычаны, звонкі зычны, звязкі (галасавыя), злітны, злучнік, зменная частка слова, знак прыпынку, зносіны, зычны, інтанацыя, казка, канчаток, клічнік, клічны сказ, корань, коска, кропка, лік, лінгвіст, літара, малая літара, мастацкі тэкст, месны склон, множны лік, мова, моцная пазіцыя, мужчынскі род, мяккі знак, мяккі зычны, навуковы тэкст, назвы дзеянняў, назвы прадметаў, назвы прымёт, назоўнік, назоўны склон, націск, націскны галосны, неазначальная форма дзеяслова, ненаціскны галосны, нескладовы, ніякі род, няпарны, пабуджальны сказ, падвоены, падоўжаны, пазіцыя,*

памылка, паслядбўна, пачатковая форма, пераказ, перакласці, перанос, першае скланенне назбўнікаў, першае спражэнне vs. першае спражэнне дзеясловаў, пісьмо, правапіс, прадмет, прбшлы час, прымета, прыметнік, прынабўнік, прыслбўе, прыстаўка, пытальнік, пытальны сказ, радбк, разважанне, раздзельна (асббна), раздзяляльны знак, род, рбднсныя слбвы, рбдны склон, сказ, склад, склад слбва, скланенне, склон, слббая пазіцыя, слбва, словазлучэнне, слбўнік, спалучэнне, спражэнне, сўвязь слоў, сўфікс, сэнс, твбрны склон, тэкст, тэма, фанэтыка, цвбрды зычны, цяперашні час, час дзеяслова, частка слбва, часціны мбвы, члбны скбза, шыпячы зычны.

Улічваючы адносную стабільнасць савецкай школьнай праграмы, падручнікі часта перавыдаваліся без асаблівых змен. Слоўнікі ў такіх перавыданнях таксама не дапрацоўваліся.

Істотна адрозніваецца ад іншых інкарпараваных слоўнікаў толькі слоўнік, змешчаны ў дапаможніку для вучняў 4 класа “Беларуская мова. Граматыка, правапіс і развіццё мовы” (51 слоўнікавы артыкул), а таксама два тэрміналагічныя слоўнікі, якія з’яўляюцца складовымі часткамі іншых лексікаграфічных выданняў – “Слоўніка да падручніка па беларускай мове для 2 класа школ з рускай мовай навучання” (62 слоўнікавыя артыкулы) і “Слоўніка беларускай мовы”, прызначанага вучням пачатковых класаў агульнаадукацыйнай школы” (178 слоўнікавых артыкулаў) (Шуба – Жываткевіч – Яленскі, 1989; Валынец – Ратнікава – Роўда – Валынец – Шуба, 1996; Валынец – Ратнікава – Роўда – Шуба, 2001). Пры гэтым па складзе рээстраў апошнія два выданні суадносяцца паміж сабой як агульнае і прыватнае: 95% слоўнікавых артыкулаў “Моўных тэрмінаў” уключаны ў “Тэрміны з правілаў”; адрозніваюцца толькі некалькі формаў лем: *раздзельна (асббна) – раздэльно і раздзельна – отдэльно; слббая пазіцыя – слббая пазіцыя і слббая (пазіцыя) – слббая пазіцыя.*

Слоўнік “Мова. Чытанне. Пісьмо”, падрыхтаваны пад рэд. І. Р. Кожуха ў 2001 г., з’яўляецца складовай часткай “Тлумачальнага слоўніка тэрмінаў пачатковага навучання” (Кожух, 2011). Акрамя названага, у агульную структуру выдання ўваходзяць слоўнікі “Педагагіка і псіхалогія”, “Матэматыка”, “Прыродазнаўства”, “Працоўнае навучанне”. Адпаведна асноўная яго задача – даць тлумачэнне базавым матэматычным, прыродазнаўчым, лінгвістычным, педагагічным, псіхалагічным паняццям, а таксама паняццям, звязаным з працоўным навучаннем.

Ад многіх іншых тлумачальных слоўнікаў “Мова. Чытанне. Пісьмо” адрозніваецца наяўнасцю зоны эквіваленцыі, што дазваляе разглядаць яго пры вывучэнні перакладных слоўнікаў. Аднак пры гэтым зразумела,

што асноўная задача слоўніка тлумачальная, а зона адпаведнікаў выконвае толькі дапаможную функцыю.

Паводле аўтараў, выданне можа служыць своеасаблівым дапаможнікам для студэнтаў педагагічных спецыяльнасцей і настаўнікаў пачатковых класаў; “слоўнік ставіць сваёй мэтай сістэматызаваць і ў пэўнай ступені ўніфікаваць тэрміналагічныя паняцці, якія выкарыстоўваюцца ў пачатковым выкладанні” (Кожух, 2011, с. 3). Такім чынам, тэматычна рээстр слоўніка не абмяжоўваецца тэрміналогіяй падручнікаў для вучняў пачатковых класаў, а зафіксаваныя тэрміны прадстаўляюць большасць раздзелаў лінгвістыкі: фаналогію: *аглушэнне зычных, аканне, дзеканне* і інш.; графіку і арфаграфію: *азбука, апостраф, арфаграма, літара, раздзяляльны знак* і інш.; лексікалогію: *амонімы, антонімы, неалагізм, сінонімы* і інш.; марфалогію: *абрэвіатура, адвербіялізацыя, ад’ектывацыя, займеннік, лік* і інш.; сінтаксіс: *абгульняльнае слова, адасобленыя члены сказа, аднастаўны сказ, складанае сінтаксічнае цэлае* і інш.; пунктуацыю: *дужкі, знак прыпынку, курсіў* і інш., а таксама стылістыку: *аксюмаран, алегорыя, іронія, канцылярызм, літота* і інш., лінгвадыдактыку: *адаптацыя, актыўны слоўнік вучня, апераджальны гукавы аналіз, каменціраванае пісьмо, каса літар і складоў, сачыненне* і інш.

Спосаб апісання рээстравых адзінак таксама разлічаны на дастаткова падрыхтаванага карыстальніка. Параўнаем асобныя слоўнікавыя артыкулы класічнага “Слоўніка лінгвістычных тэрмінаў” (1990) і інкарпараванага слоўніка “Мова. Чытанне. Пісьмо” (2011).

“Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў” (1990)	“Мова. Чытанне. Пісьмо” (2011)
<p>ГІПЭРБАЛА (ад грэч. <i>hyperbolē</i> – перабольшанне) – стылістычная фігура, у якой свядома перабольшваецца памер, сіла, значэнне, якасць якога-небудзь прадмета, з’явы з мэтай павелічэння вобразнасці, умацнення ўражання.</p>	<p>ГІПЭРБАЛА (ГИПЭРБОЛА) – стылістычная фігура, у якой свядома перабольшваецца памер, сіла, значэнне, якасць якога-небудзь прадмета, з’явы з мэтай павелічэння вобразнасці, умацнення ўражання, напр.: <i>Я сто гадоў вас не бачыў. Прыгажосць вашу можна было б параўнаць з сонцам, калі б яно не заходзіла!</i></p>

Макраструктура слоўніка – алфавітна-гнездавая, у слоўніку 294 артыкулы. Тыповы слоўнікавы артыкул складаецца з зоны намінацыі (1), зоны эквіваленцыі (2), зоны семантызацыі (3), зоны ілюстрацый*¹ (4), зоны пашпартызацыі* (5):

[АНТЫТЭЗА]₁² [(АНТИТЭЗА)]₂ – [стылістычная фігура, якая грунтуецца на кантрастным супрацьпастаўленні процілеглых паняццяў, думак, вобразаў, што дазваляе ўзмацніць выразнасць мовы:]₃ [*Чорнае да белага не прышываюць*]₄ [(Прыказка)]₅. [*Малы жук, ды вялікі гук*]₄ [(Прыказка)]₅. [*Радасна і сумна шалясцяць асіны*]₄ [(А. Куляшоў)]₅.

[ОРГАНЫ МАЎЛЕННЯ]₁ [(ОРГАНЫ РЕЧІ)]₂ – [розныя часткі чалавечага арганізма, пры дапамозе і ўдзеле якіх утвараюцца гукі мовы; моўны апарат.]₃ [**О. маўлення актыўныя**]₁ [(О. речі активныя)]₂ – [рухомыя органы, якія выконваюць асноўную функцыю ў гукаўтварэнні: губы, язык, мяккае паднябенне, маленькі язычок, галасавыя звязкі.]₃ [**О. маўлення пасіўныя**]₁ [(О. речі пассивныя)]₂ – [нерухомыя органы, якія не здольны да самастойнай працы пры ўтварэнні гукаў: зубы, альвеолы, цвёрдае паднябенне, поласць носа, гартань, глотка.]₃.

Такім чынам, пачынаючы з 1921 г. беларускімі мовазнаўцамі было падрыхтавана каля 20 інкарпараваных слоўнікаў лінгвістычных тэрмінаў (з улікам шматлікіх аднатыпных лексікаграфічных дадаткаў да школьных падручнікаў). Асноўныя з іх прыведзены ў *табліцы 1*. Слоўнікі-падборкі (“Граматычная тэрміналогія”, “Тэрміны з правілаў”), як і слоўнікі-дадаткі (“Паказьнік найбольш важных тэрмінаў”, “Граматычныя тэрміны” (1983, 1989), “Моўныя тэрміны”), з’яўляюцца перакладнымі (з рускай мовы на беларускую або з беларускай на рускую), пабудаваны пераважна па алфавітным прынцыпе (выключэннем з’яўляецца “Граматычная тэрміналогія”, тып макраструктуры якой не можа быць кваліфікаваны адназначна. Мікраструктура слоўнікаў фарміруецца дзвюма інфармацыйнымі зонамі: зонай намінацыі і зонай эквіваленцыі. Слоўнік “Мова. Чытанне. Письмо” сумяшчае характарыстыкі тлумачальнага і перакладнага слоўнікаў: у ім зона эквіваленцыі дапаўняе традыцыйную мікраструктуру выдання тлумачальнага тыпу.

¹ Знакам астэрыска (“*”) пазначаюцца факультатыўныя зоны слоўнікавых артыкулаў.

² Тут і далей прамыя дужкі з перакладзінкай (“[” і “]”) служаць для вылучэння межаў зон інфармацыі ў структуры слоўнікавага артыкула.

Табліца 1. Агульныя інкарпараваныя перакладныя слоўнікі лінгвістычных тэрмінаў (асобныя выданні)

Слоўнік	Год	Тып інкарпарацыі	Функцыянальны тып	Напрамак перакладу	Тып макраструктуры	Зоны мікраструктуры
<i>Граматычная тэрміналогія</i>	1921	падборка	перакладны	руско-беларускі	спарядычная	намінацыі, эквіваленцыі
<i>Паказьнік найбольш важных тэрмінаў</i>	1928	дадатак	перакладны	беларускарускі	алфавітная	намінацыі, эквіваленцыі
<i>Граматычныя тэрміны</i>	1983	дадатак	перакладны	беларускарускі	алфавітная	намінацыі, эквіваленцыі
<i>Граматычныя тэрміны</i>	1989	дадатак	перакладны	беларускарускі	алфавітная	намінацыі, эквіваленцыі
<i>Моўныя тэрміны</i>	1989	дадатак	перакладны	беларускарускі	алфавітная	намінацыі, эквіваленцыі
<i>Тэрміны з правілаў</i>	2001	падборка	перакладны	беларускарускі	алфавітная	намінацыі, эквіваленцыі
<i>Мова. Чытанне. Письмо</i>	2001	падборка	тлумачальна-перакладны	беларускарускі	алфавітная	намінацыі, эквіваленцыі, семантызацыі, ілюстрацыі, пашпартызацыі

Аспектныя перакладныя слоўнікі лінгвістычных тэрмінаў

Ад агульных перакладных тэрмінаграфічных прац аспектныя слоўнікі адрозніваюцца найперш зместам рээстравых частак – яны ўключаюць тэрміналагічную лексіку пэўнага раздзела лінгвістыкі (або некалькіх раздзелаў). Інкарпараваны руска-беларускі слоўнік па анамастыцы “Анамастычная тэрміналогія”, падрыхтаваны М. В. Бірылам, змяшчае больш за 850 слоўнікавых артыкулаў (Бірыла, 1993). Ён грунтуецца на корпусе тэрмінаў міжнароднага славістычнага выдання “Основен систем и терминология на словенската ономастика” (Основен систем и терминология на словенската ономастика, 1983) і “Словаря русской ономастической терминологии” Н. У. Подольскай (Подольская, 1988).

Макраструктура слоўніка алфавітна-гнездавая. Беларускія адпаведнікі “прыведзены на аснове ўліку навуковай практыкі, частка тэрмінаў

утворана аўтарам з улікам сфармуляваных для анамастычнай тэрміналогіі патрабаванняў” (Бірыла, 1993). Слоўнік нельга адназначна кваліфікаваць як перакладны. Хутчэй ён спалучае структуру перакладнога і фрагменты тлумачальнага слоўнікаў. У шэрагу выпадкаў (у адпаведнасці з навуковай інтуіцыяй аўтара) прыводзяцца дэфініцыі тэрмінаў:

субстрат субстрат; **онимический с.** анімічны с.; **топонимический с.** тапанімічны с.

субстратное імя субстратнае імя (*асобы*), субстратная ўласная назва (*аб’екта*)

субстратный топоним субстратны тапонаім

сүффикс сүфікс; **антропонимический с.** антрапанімічны с.; **гидронимический с.** гідранімічны с.; **топонимический с.** тапанімічны с.

схімническое імя (*манаскае імя, надаецца манаху пры прыняцці вялікай схімы замест ранейшага – іначаскага, атрыманага пры пастрыжэнні ў манахі*) схімнацкае імя.

Змест і структура аспектных інкарпараваных слоўнікаў пераважна падпарадкавана дыдактычным або інфармацыйным задачам даменных выданняў.

Так, “Нямецка-беларускі слоўнік да “Практычнага курса нямецкай мовы для студэнтаў гуманітарных факультэтаў” В. Г. Малевіч, К. Ф. Дуброўскай, Н. І. Архіпавай прызначаны студэнтам гуманітарных факультэтаў (Малевіч – Дуброўская – Архіпава, 1994) і ўключае дзве падборкі лінгвістычных тэрмінаў – па фанетыцы (*Phonetische Termini – 25 слоўнікавых артыкулаў*) і граматыцы (*Grammatische Termini – 109 слоўнікавых артыкулаў*) – размешчаных у алфавітна-гнездавым парадку. Структура слоўнікавых артыкулаў элементарная і фарміруецца загаловачным словам, зонай граматычнай інфармацыі (канчаткі формамянення) і зонай эквіваленцыі:

die Deklination –, -en	скланенне
die schwache ~	слабае ~
die starke ~	моцнае ~
die gemischte ~	камбініраванае ~
die Endung –, -en	канчатак
das Femininum -s, -na	назоўнік жаночага роду
der Finalsatz -es, -e	даданы сказ мэты
das Fragezeichen -s, –	пытальнік
das Fragewort -es, -er	пытальнае слова
das Futurum -a, -ra	будучы час
die Gegenwart –,	цяперашні час
der Genus –, -nera	стан.

Інкарпараваны “Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў” К. Гуртыг (100 слоўнікавых артыкулаў) з’яўляецца дадаткам да “Кароткай граматыкі беларускай мовы ў табліцах для нямецкамоўных навучэнцаў” (Гуртыг, 2001). У ім падаюцца пераважна тэрміны марфалогіі і сінтаксісу, аднак фіксуюцца і асобныя найменні агульнай тэорыі мовы, фанетыкі, пунктуацыі і інш.: *аканне, алфавіт, апостраф, арфаэпія, дзеканне, галосны гук, мова, слова, цеканне, шматкроп’е, яканне* і пад. Макраструктура слоўніка алфавітна-гнездавая, слоўнікавы артыкул складаецца з рээстравай адзінкі і зоны адпаведнікаў:

дзепрыслоўе Adverbialpartizip

~ **закончанага трывання** ~ des perfektiven Aspekts

~ **незакончанага трывання** ~ des imperfektiven Aspekts

дзеінік Subjekt

дзеканне Dzekannje

дзеяслоў Verb.

Слоўнік “**Liste der linguistischen Termini**” ўключаны ў дапаможнік “Deutsch-Weißrussischer Sprachführer” Г. Басавай (Basova, 2003) і складаецца з дзвюх частак – беларуска-нямецкай (35 слоўнікавых артыкулаў) і нямецка-беларускай (125 слоўнікавых артыкулаў). Колькасная непарэцыйнасць рээстраў абедзвюх частак звязана, верагодна, з аўтарскай канцэпцыяй слоўніка. Лінгвістычная тэрміналогія, якая апісваецца ў абедзвюх частках, у асноўным карэлюе паміж сабой. У беларуска-нямецкай частцы пераважае алфавітна-гнездавы спосаб апісання, а ў нямецка-беларускай – алфавітны:

лад (катэгорыя ладу)	Modus verbi
абвесны ~	Indikativ
загадны ~	Imperativ
умоўны ~	Konjunktiv
лік	Zahl, Numerus
адзіночны ~	Singular
множны ~	Plural
лічэбнік	Numerale, Zahlwort
дробавы ~	Bruchzahlwort
зборны ~	Sammelzahlwort
колькасны ~	Grund-, Kardinalzahlwort
парадкавы ~	Ordnungs-, Ordinalzahlwort

Belebtheit	адушаўлёнасць
belebtes Substantiv	адушаўлёны назоўнік
Betonung	націск
Beziehungsdadjektiv	адносны прыметнік
Bruchzahlwort	дробавы лічэбнік
Buchstabe	літара
Cekanje	цеканне
Dativ	давальны склон
Determinativpronomen	азначальны займеннік
Deklination	скланенне
Demonstrativpronomen	указальны займеннік

Слоўнікавы артыкул, такім чынам, фарміруецца толькі зонай намінацыі і зонай эквіваленцыі.

Марфалагічная тэрміналогія ў аб'ёме ўніверсітэцкай праграмы адлюстравана ў інкарпараваным слоўніку "Тэрміны і спецыяльныя паняцці і іх славацкія эквіваленты" (215 слоўнікавых артыкулаў), у дадатку да вучэбна-метадычнага дапаможніка для славацкіх студэнтаў "Марфалогія беларускай мовы" А. І. Калечыц, Н. Б. Корунай (Калечыц – Коруна, 2013). Макраструктура слоўніка алфавітная, слоўнікавы артыкул складаецца з зоны намінацыі і зоны адпаведнікаў. У слоўніку зроблена спроба адлюстраваньня сістэмных адносін паміж лексічнымі адзінкамі (з дапамогай указаньня "pozri tiež"):

Інфінітыў – *infinitív, neurčitok*
Інфінітыўная аснова – *infinitívny kmeň, pozri tiež* аснова інфінітыву
Канкрэтныя назоўнікі – *konkrétne podstatné mená*
Канчатак – *koncovka, ohýbacia prípona, pozri tiež* флексія
Катэгорыя стану – *kategória slovesného rodu*
Кіраванне – *väzba*
Колькасныя лічэбнікі – *základné číslovky*
Флексія – *flexia, koncovka, pozri tiež* канчатак.

Па нашых падліках з 1993 г. было створана 4 інкарпараваныя аспектыяныя слоўнікі-дадаткі ("Phonetische Termini. Grammatische Termini", "Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў", "Liste der linguistischen Termini", "Тэрміны і спецыяльныя паняцці і іх славацкія эквіваленты"), у якіх прапануюцца пераклад з беларускай мовы на нямецкую або славацкую ці з нямецкай мовы на беларускую. Іх макраструктура складаецца з зоны намінацыі і зоны эквіваленцыі. Асобнае месца займае слоўнік-падборка М. В. Бірылы, які

сумяшчае рысы перакладнога і тлумачальнага (у некаторых слоўнікавых артыкулах), і ў мікраструктуру якога ўключаецца зона семантызацыі. У параўнанні з агульнымі інкарпараванымі слоўнікамі ў аспектных больш пашыраны алфавітна-гнездавы парадак арганізацыі рээстра, што звязана з канкрэтнымі дыдактычнымі задачамі даменных выданняў (гл. *табліцу 2*).

Пэўная частка беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі перакладаецца ў міжгаліновых тэрміналагічных слоўніках – выданнях, якія ў розным аб’ёме фіксуюць тэрміналогію некалькіх галін. Да такіх прац адносіцца, напрыклад, “Польска-беларускі тэматычны слоўнік для школьнікаў і студэнтаў” (раздзел “Тэрміны з філалогіі (літаратура, мова) і мастацтвазнаўства) Л. Баршчэўскага (2012).

Табліца 2. Аспектныя інкарпараваныя перакладныя слоўнікі лінгвістычных тэрмінаў

Слоўнік	Год	Тып інкарпарацыі	Функцыянальны тып	Напрамак перакладу	Тып макраструктуры	Зоны мікраструктуры
<i>Анамас-тычная тэрміналогія</i>	1993	падборка	тлумачальна-перакладны	руско-беларускі	алфавітна-гнездавая	намінацыі, семантызацыі, эквіваленцыі
<i>Phonetische Termini. Grammatische Termini</i>	1994	дадатак	перакладны	нямецка-беларускі	алфавітная	намінацыі, эквіваленцыі
<i>Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў</i>	2001	дадатак	перакладны	беларуска-нямецкі	алфавітна-гнездавая	намінацыі, эквіваленцыі
<i>Liste der linguistischen Termini</i>	2003	дадатак	перакладны	беларуска-нямецкі нямецка-беларускі	алфавітна-гнездавая алфавітная	намінацыі, эквіваленцыі
<i>Тэрміны і спецыяльныя паняцці і іх славацкія эквіваленты</i>	2013	дадатак	перакладны	беларуска-славацкі	алфавітная	намінацыі, эквіваленцыі

Такім чынам, перакладныя інкарпараваныя слоўнікі лінгвістычных тэрмінаў з’яўляюцца дастаткова важным сегментам беларускай

тэрмінаграфіі XX – XXI ст. Ва ўмовах, калі тэрмінаграфія прэтэндуе на статус самастойнай лінгвістычнай дысцыпліны, якая аб'ядноўвае дасягненні лексікаграфіі, тэрміналогіі і лексікалогіі, асэнсаванне асаблівасцей укладання інкарпараваных слоўнікаў з'яўляецца істотным для ўсведамлення агульнай гісторыі тэрмінаграфіі і станаўлення яе тэорыі.

ЛІТАРАТУРА

- Беларуская навуковая тэрміналогія. Прадмова. In.: Вестник Народного Комиссариата Просвещения ССРБ. Беларускі адзъдзел. Менск, 1921, № 2, с. 11 – 12. Без ISSN.
- ЛЕНДАУ, С.: Словники: мистецтво та ремесло лексикографіі. Київ: К.І.С., 2012. 480 с. ISBN 978-966-2141-96-2
- СМОЛИЧ, А.: [Рэцэнзія на тэрміналагічныя падборкі, надрукаваныя ў “Вестнике народного комиссариата просвещения”, № 2 – 10]. In.: Польша, 1922, №1, с. 85 – 86. Без ISSN.

СЛОЎНІКІ

- BASOVA, A. Liste der linguistischen Termini. In.: Deutsch-Weißrussischer Sprachführer. Teil 1: Grammatik. Gesprächsbuch. Jena: Friedrich-Schiller-Universität, 2003, s. 101 – 106. ISBN 9805226-9-5.
- Беларуская навуковая тэрміналогія. Ч. I. Граматычная тэрміналогія. In.: Вестник Народного Комиссариата Просвещения [ССРБ]. Беларускі адзъдзел. 1921, № 2, с. 13 – 18. Без ISSN.
- Беларуская навуковая тэрміналогія. Вып. 15. Слоўнік граматычна-лінгвістычнае тэрміналогіі. Менск: Ін-т беларускай культуры, 1927. 78 с. Без ISBN.
- БІРЫЛА, М. В.: Анамастычная тэрміналогія. In.: Тэрміналагічны зборнік, '87–88. Мінск: Навука і тэхніка, 1993, с. 25 – 40. ISSN 5-343-00741-4.
- БІРЫЛА, М. В. – СЦЯЦКО, П. У. (рэд.). Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў. Мінск: Вышэйшая школа, 1990. 221 с. ISBN 5-339-00391-4.
- ВАЛЫНЕЦ, Т. М. – РАТНІКАВА, І. Э. – РОЎДА, І. С. – ВАЛЫНЕЦ, Т. М. – ШУБА, П. П. Моўныя тэрміны. In.: Слоўнік да падручніка па беларускай мове для 2 класа школ з рускай мовай навучання. Мінск: Аракул, 1996, форз. 1, 2. ISBN 5-87884-176-2.
- ВАЛЫНЕЦ, Т. М. – РАТНІКАВА, І. Э. – РОЎДА, І. С. – ШУБА, П. П.: Тэрміны з правілаў. In.: Слоўнік беларускай мовы: дапаможнік для вучняў пачатковых класаў агульнаадукацыйнай школы. Мінск: БелЭн, 2001, с. 219 – 230. ISBN 985-11-0182-6.
- ГУРТЫГ, К.: Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў = Linguistisches terminologisches Wörterbuch. In.: Кароткая граматыка беларускай мовы ў табліцах для нямецкамоўных навучэнцаў = Kurze belarussische Grammatik in Tabellen für deutschsprachige Studenten, 2001, с. 83 – 86. ISBN 985-458-053-9.

- ЖЫВАТКЕВІЧ, Р. С. – ШУБА, П. П.: Граматычныя тэрміны. In.: Беларуская мова: граматыка, правапіс і развіццё мовы: падручнік для 3 класа школ з рускай мовай навучання. Мінск: Народная асвета, 1983, с. 141 – 143. Без ISBN.
- КАЛЕЧЫЦ, А. І. – КОРЫНА, Н. Б.: Тэрміны і спецыяльныя паняцці і іх славацкія эквіваленты. In.: Марфалогія беларускай мовы: вучэбна-метадычны дапаможнік для славацкіх студэнтаў. Нітра: УКФ, 2013, с. 119 – 124. ISBN 978-80-558-0368-5.
- КОЖУХ, І. Р. (рэд.): Мова. Чытанне. Пісьмо. In.: Тлумачальны слоўнік тэрмінаў пачатковага навучання. Мінск: БелЭн, 2001, с. 87 – 167. ISBN 985-11-0196-6.
- МАЛЕВІЧ, В. Г. – ДУБРОЎСКАЯ, К. Ф. – АРХІПАВА, Н. І.: Phonetische Termini. Grammatische Termini. In.: Нямецка-беларускі слоўнік да “Практычнага курса нямецкай мовы для студэнтаў гуманітарных факультэтаў”. Мінск: БДПУ, 1994, с. 14 – 17. Без ISBN.
- Основен систем и терминологија на словенската ономастика = Основная система и терминология славянской ономастики = Grundsystem und Terminologdie der slawischen Onomastik. Скопје, 1983. 412 с. Без ISBN.
- Паказьнік найбольш важных тэрмінаў. In.: Запіскі Аддзелу гуманітарных навук. Кніга 2: Працы клясы філалёгіі. Менск: ІБК, 1928, т. 1, с. 385 – 388. Без ISBN.
- ПОДОЛЬСКАЯ, Н. В.: Словарь русской ономастической терминологии. Москва: Наука, 1988. 187, с. ISBN 5-02-010192-8.
- ШУБА, П. П. – ЖЫВАТКЕВІЧ, Р. С. – ЯЛЕНСКИ, М. Г.: Граматычныя тэрміны. In.: Беларуская мова. Граматыка, правапіс і развіццё мовы: падручнік для 4 класа школ з рускай мовай навучання. Мінск: Народная асвета, 1989, форз. 2. ISBN 5-341-00294-6.